

Iryna Piatnytskova

PhD (in History), Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine and Special Branches of History, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

e-mail: ipiatnickova@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Piatnytskova, I. (2023). Participation of the Peasants of Southern Ukraine in the Cooperative Movement as a Factor in the Modernization of the Social Estate. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 68-73. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Piatnytskova

PARTICIPATION OF THE PEASANTS OF SOUTHERN UKRAINE IN THE COOPERATIVE MOVEMENT AS A FACTOR IN THE MODERNIZATION OF THE SOCIAL ESTATE

Abstract. *The purpose of the article is to determine the potential influence of cooperatives on the modernization of the social condition of the peasantry in the direction of their acquisition of features of a capitalist society. Paying attention to this social group is due to its quantitative dominance and stability of the traditional worldview.*

The scientific novelty of the research results lies in the insufficient study of the problem, the lack of specialized works on the materials of the South of Ukraine.

Conclusion. *The spread of the cooperative movement in the second half of the 19th – early 20th centuries. can be interpreted as one of the signs of the formation of modern society. At the same time, cooperatives acted as catalysts for these changes. The very structure and form of participation in the societies was to promote the development of entrepreneurial traits, an active economic position, and the gradual involvement of the population in commodity-money relations through cooperation and interaction. In the South of Ukraine, a high degree of involvement of peasants in the activities of credit cooperatives and demand for cooperative loans was observed. Which can already demonstrate their readiness for transformations. By providing loans to the population on acceptable terms, accepting monetary contributions at interest, and carrying out sales and supply operations, the companies created conditions for improving the condition of peasant farms, increasing their productivity and competitiveness. The activities of credit cooperative societies also influenced the transformation of traditional views on monetary income, contributed to the acquisition of experience in financial operations. The participation of peasants in agricultural cooperatives had a positive effect on the development of their farms, using practical examples to demonstrate the advantages of the achievements of agrarian sciences, which formed the readiness for their adoption and implementation. Under the influence of the activities of agricultural cooperatives, the peasants introduced new agricultural crops, machinery and equipment, soil processing technologies in their farms, which generally contributed to the increase in productivity. The participation of peasants in the cultural and educational activities of cooperatives can serve as a confirmation of the state's readiness to acquire new knowledge and changes in the traditional way of farming. Under the influence of the activities of cooperative libraries, courses, lectures, consultations, exhibitions and excursions, the peasants resorted to the rationalization of agriculture. Therefore, the participation of peasants in the cooperative movement of the late 19th – early 20th centuries. was one of the factors of socio-economic, worldview changes in the direction of the formation of commodity-money relations.*

Keywords: *peasants, cooperative movement, modernization, Southern Ukraine, history of Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries.*

Ірина Пятницькова

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки, Донецький національний університет імені В. Стуса, м. Вінниця, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

e-mail: ipiatnickova@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Пятницькова І. Участь селян Півдня України у кооперативному русі як фактор модернізації соціального стану. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 68-73. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Piatnytskova

УЧАСТЬ СЕЛЯН ПІВДНЯ УКРАЇНИ У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ ЯК ФАКТОР МОДЕРНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТАНУ

Анотація. *Мета статті полягає у визначенні потенціалу впливу кооперативів на модернізацію соціального стану селянства у напрямі набуття ним рис капіталістичного суспільства. Звернення уваги до цієї соціальної групи зумовлене її кількісним домінуванням та стійкістю традиційного світогляду.*

Наукова новизна результатів дослідження полягає у недостатній вивченості проблеми, відсутності спеціалізованих робіт на матеріалах Півдня України.

Висновки. Поширення кооперативного руху в другій половині XIX – на початку XX ст. можна трактувати як одну із ознак формування модерного суспільства. Водночас, кооперативи виступали каталізаторами цих змін. Сама структура та форма участі у товариствах полягала у тому, щоб шляхом співпраці та взаємодії, сприяти розвитку підприємницьких рис, активної економічної позиції та поступовому залученню до товарно-грошових відносин населення. На Півдні України спостерігався високий ступінь залученості селян до діяльності кредитних кооперативів та попит на кооперативні кредити. Що вже може демонструвати їх готовність до трансформацій. Шляхом надання населенню кредитів на прийнятних умовах, прийняття грошових внесків під відсотки, здійснення збуто-постачальницьких операцій товариства створювали умови для покращення стану господарств селян, підвищення їх продуктивності та конкурентоздатності. Діяльність кредитних кооперативних товариств також впливала на трансформацію традиційних поглядів на грошовий прибуток, сприяла набуттю досвіду фінансових операцій. Участь селян у сільськогосподарських кооперативах позитивно вплинула на розвиток їх господарств, на практичних прикладах продемонструвала переваги досягнень аграрних наук чим сформувала готовність до їх прийняття та впровадження. Під впливом діяльності сільськогосподарських кооперативів селяни запроваджували у своїх господарствах нові агрокультури, техніку і реманент, технології обробки ґрунту, що в цілому сприяло підвищенню продуктивності. Участь селян у культурно-просвітницьких заходах кооперативів може слугувати підтвердженням готовності стану до набуття нових знань та змін традиційного способу господарювання. Під впливом діяльності кооперативних бібліотек, курсів, лекцій, консультацій, виставок та екскурсій селяни вдавалися до раціоналізації сільського господарства. Отже, участь селян у кооперативному русі кінця XIX – початку XX ст. була одним із факторів соціально-економічних, світоглядних змін у напрямі формування товарно-грошових відносин.

Ключові слова: селяни, кооперативний рух, модернізація, південна Україна, історія України другої половини XIX – початку XX ст.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Друга половина XIX – початок XX ст. були часом важливих політичних, соціально-економічних та світоглядних змін. Однією з новацій того часу стало поширення кооперативного руху, який виступав рушієм і водночас певним індикатором модернізаційних процесів у суспільстві. Його діяльність була спрямована на різні соціальні групи. Проте більшість учасників кооперативного руху були селянами. У сучасній українській історіографії створено цілий ряд ґрунтовних робіт із історії кооперативного руху України та селянства другої половини XIX – початку XX ст. Проте дослідження участі селян у кооперативному русі як фактор модернізації соціального стану не знайшло широкого висвітлення. Подібна точка зору була властива працям сучасних українських істориків Ю. Присяжнюка, І. Фаренія¹.

Мета дослідження полягає в аналізі потенціалу впливу кооперативної діяльності на соціально-економічну та світоглядну трансформацію селян наприкінці XIX – на початку XX ст. на прикладі Південної України у тогочасних адміністративних межах Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX – на початку XX ст. кількісно селяни переважали серед інших соціальних станів українських губерній. У Катеринославській, Херсонській та Таврійській губерніях вони

складали 75,7% від загальної кількості населення². Водночас в умовах соціально-економічних зрушень другої половини XIX ст. саме ця група населення була орієнтована на збереження традицій і складно підлягала трансформації, уникаючи господарських ризиків.

Прикладом трансформаційних процесів був розвиток кооперативного руху у другій половині XIX – на початку XX ст. Кооперативні товариства виникли в першій половині XIX ст. в країнах Європи. Шляхом об'єднання та самопомогі їх діяльність була спрямована на залучення населення до капіталістичної системи господарювання. Досвідом європейських кооператорів зацікавилась і українська інтелігенція, яка вважала, що вони можуть стати адаптивною формою господарювання в умовах перехідної економіки.

З цією метою вони починають відкривати у 1860-х рр. перші товариства. Проте перші ініціативи не знайшли широкої підтримки серед населення. Більш інтенсивний період розвитку кооперативного руху спостерігався від 1890-х рр. XIX ст. Це було зумовлено зрушеннями у законодавчій сфері, державною фінансовою підтримкою і очевидно поступовими змінами світоглядного характеру. Від тоді спостерігається більше залучення селян до кооперації. На передодні Першої світової війни близько 90% членів сільських споживчих та сільськогосподарських товариств, 86% кредитних кооперативів Катеринославської,

¹ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, 2007.; Фаренія І. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні (друга половина XIX - початок XX ст.). Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. 432 с.

² Пятницькова І. Роль кооперації в житті населення Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2010. С.302.

Херсонської та Таврійської губернії складала селяни³.

Основна фінансова операція кредитних кооперативів полягала в наданні населенню позик. Порівняно з пануючими у той час лихварськими кредитами, умови кооперативного кредитування були більш прийнятними для населення. Кооперативи надавали короткострокові позики до 1 року і довгострокові – до 5 років. Більшість виданих кредитними кооперативами позик були короткостроковими. Так, наприклад, у кредитних кооперативах Ананієвського повіту Херсонської губернії на початок 1914 р. 85% позик були видані терміном до 1 року і лише 15% – на 1-5 років⁴.

Відсотки за позики встановлювалися за рішенням загальних зборів і залежали від їх терміну, розміру та призначення. У 1912 р. більшість кредитних кооперативів Південної України, зокрема 57%, надавали населенню кредити під 10-12%, 38% – під 8-10%⁵. На довгострокові позики встановлювалися нижчі відсотки, ніж на короткострокові.

Зазначимо, що за всіма показниками кредитні кооперативи Південної України з-поміж інших регіонів посідали провідні позиції. Зокрема, на початок 1916 р. вони надали 41% з суми виданих у дев'яти українських губерніях кооперативних кредитів. Суми виданих кредитів на одне товариство та на одного члена у південноукраїнських кредитних кооперативах були в 1,3 рази більші, ніж середні показники по Україні⁶. Зважаючи на це, можна зробити висновок, що кооперативний кредит мав на Півдні більший попит у населення і відповідно більший потенціал впливу на розвиток господарства краю.

У кожному конкретному випадку розмір позик визначали внутрішні органи кооперативів. На їх рішення впливали платоспроможність, особисті риси позичальника, наявність поручителів. Відповідно, чим багатшою була

особа, тим на більший кредит вона могла розраховувати.

Максимальна сума однієї кооперативної позики, не забезпеченої заставою, встановлювалася у розмірі 300 крб., у 1916 р. вона була підвищена до 500 крб.⁷ Кредити під заставу сільськогосподарської техніки або продукції були у 1,5-2 рази більшими⁸. Проте більшість кооперативних кредитів були незначного розміру. Так, станом, на 1 січня 1913 р. 39% позики, виданні кредитними кооперативами регіону, склали суму до 50 крб., 35% – від 51 до 100 крб., 25% – від 101 до 300 крб. і лише 1% – понад 300 крб.⁹

Звичайно, що кредити у розмірі 50-100 крб. не могли відразу кардинально змінити господарство позичальників. Проте і ці гроші були значною допомогою для селян, особливо, якщо враховувати, що до розвитку кооперативного кредиту, такі ж гроші і навіть значно менші вони отримували за надмірно високі лихварські відсотки.

Найбільшим попитом серед членів південноукраїнських кооперативів, за даними на початок 1910 р., користувалися позики для оренди землі. Вони склали 42,7% від загальної кількості виданих кредитів. 17,2% – призначалися на придбання худоби, 6% – насіння, 5% – сільськогосподарської техніки та інвентарю, 4,6% – землі; 3,5% – придбання товарів для подальшого продажу, останні – спрямовувалися на особисті витрати¹⁰.

Таке цільове призначення кооперативних кредитів підтверджує, що вони стали одним із важелів модернізаційних змін та засобом залучення більш широкої маси селянства до товарно-грошових відносин. Завдяки їм у мешканців регіону з'явилися ширші можливості для розвитку своїх господарств, підвищення їх продуктивності, конкурентоздатності. Поширення кооперативного кредитування у регіоні також сприяло скороченню відсотків на при-

3 Пятницькова І. Роль кооперації в житті населення Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2010. С. 86–87.

4 Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. / [сост. Е. А. Проданов]. Ананьев : Типогр. Махлина, 1915. С. 109.

5 Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве. Киев : Типогр. 1-й Киевской футл.-перпл. и печатной артели, 1914. С. 97.

6 Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств / Министерство земледелия Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики. 10-й вып. Петроград: Екатеринославская типография, 1917. С. 558–567.

7 Ibid. С. 59.

8 Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. / [сост. Е. А. Проданов]. Ананьев : Типогр. Махлина, 1915. С. 109.

9 Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве / Бюро кооперативной секции выставки. Киев : Типогр. 1-й Киевской футл.-перпл. и печатной артели, 1914. С. 95.

10 Отчет о состоянии кредитных товариществ ссудо-сберегательных товариществ и земских касс мелкого кредита по данным на 1 января 1910. Санкт-Петербург: Типография М.Д. Ломковский, 1912. С. 14–21.

ватні та лихварські кредити. Зокрема, у Херсонському повіті вони зменшилися утричі¹¹.

Ще одним заходом кредитних товариств, що сприяв не лише капіталізації сільськогосподарства, а й трансформації традиційних поглядів щодо грошей та прибутків, було прийняття від населення внесків під відсотки. Сучасний український історик, Ю. Присяжнюк вважав, що селяни кінця XIX – початку XX ст. не були такими бідними, як здавалися, вони просто не вміли користуватися грошима. Навіть маючи можливість заробити, свідомо відмовлялися, вбачаючи у цьому щось аморальне¹².

Кооперативи приймали від населення грошові внески різних розмірів. Допустима їх сума визначалася самими товариствами. Так, наприклад, Миколаївське ремісниче ощадно-позичкове товариство приймали внески від 10 коп. до 500 крб.¹³

Внески у кредитних кооперативах приймалися на невизначений термін, з умовою заздалегідь попередити про бажання забрати гроші. Найчастіше населення регіону користувалося внесками терміном до 1 року. У кредитних кооперативах Таврійської губернії у 1905 р. 54% всіх внесків були саме такого терміну, по 21% – від 1 до 5 років і безстроковими, 4% – більше 5 років. Кооперативи приймали внески від населення під 3-9% річних¹⁴.

Залучення населення до операцій кредитних товариств з внесками сприяло не лише його матеріальному збагаченню, кредитна операція відкривала селянам і ремісникам можливість користуватися чужими грошима, зміцнюючи і розвиваючи у такий спосіб виробничі сили дрібного господарства.

Отримання без особливих зусиль додаткових коштів впливало й на зміну ментальності, викликало капіталістичну зацікавленість у збільшенні прибутків. Так, дописувач херсонської газети «Родной край» зазначав, що поширення закладів дрібного кредиту у Дніпровському повіті Таврійської губернії викликало довіру до них, зберігання грошей у печах і за

образами відійшло у минуле, «А будь-яку вільну копійку при першій можливості з бажанням віддають до товариств. Подібну довіру і симпатію мали і кредитні кооперативи інших повітів»¹⁵.

За сумою прийнятих від населення внесків кооперативні товариства Таврійської губернії обіймали провідні позиції серед інших українських губерній. Лише у кооперативах Бердянського повіту впродовж 1911 – 1916 рр. загальна їх сума зростає з 1,6 до 4,7 млн крб., тобто майже втричі¹⁶. Таке збільшення внесків свідчить про підвищення довіри населення до кредитних кооперативів та позитивні результати їх діяльності.

Зрушенням у технологіях обробітку землі, використанні сільськогосподарської техніки, добрив, нових культур сприяла діяльність сільськогосподарських кооперативів. Вони організовували показові поля на яких на практиці демонстрували переваги використання нових досягнень аграрної науки. Відкривали прокатні станції, де за помірну ціну можна було взяти у тимчасове користування сільськогосподарську техніку. Такими практичними заходами сільськогосподарські товариства руйнували страх перед використанням новацій у сільському господарстві, доводили їх раціональність.

Так, під їх впливом селяни Херсонського повіту почали запроваджувати шестипілля з паром. Хаотичне засівання майже повністю було витіснене рядовим. У повіті значно збільшилася площа посівів кукурудзи. У с. Дудчино на неї відведено було 160 дес., що складало 6-7% від всієї посівної площі. Селяни почали більш відбірно обирати насіння для посівів¹⁷.

За свідченнями дільничного агронома, у радіусі дії Іванівського кооперативу Херсонщини селяни масово почали запроваджувати пар, очищувати насіння перед посівом, використовувати сільськогосподарські машини, розширили площу засіву буряків¹⁸.

11 Тотомианц В. Кредитная кооперация в России. *Вестник кооперации*. 1910. № 3. С. 12.

12 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль, 2007. С. 408–409.

13 Устав Николаевского ремесленного и мелкотогрового ссудо-сберегательного товарищества. Николаев : Типогр. М. Д. Лебедкина, 1912. С. 6.

14 Держархів АР Крим, ф. 70, оп. 1, спр. 64, арк. 16.

15 Держархів АР Крим, ф. 70, оп. 1, спр. 64, арк. 107.

16 25 років будівництва сільськогосподарської і кредитної кооперації до 25-річного ювілею життя і діяльності Бердянського сільськогосподарського кредитного союзу 1902-1907 рр. / [за ред. О. Одінцова]. Харків : Сільський господар, 1927. С. 38.

17 Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по агрономическому отделению за 1913г. Херсон : Типо-литография С. И. Ольховикова, 1914. С. 21–22.

18 Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. / [сост. Е. А. Проданов]. Ананьев : Типогр. Махлина, 1915. С. 27

Показовим прикладом інтенсифікації селянського господарства шляхом участі у кооперативному русі були землеробські артілі М. Левицького, що діяли на Херсонщині у 90-ті рр. XIX ст. Так, на початку вересня 1896 р. Херсонським губернським управлінням було створено спеціальну комісію для перевірки артілей В. Левитського. Після обстеження вона дійшла висновку: «Порівняння майнового стану членів до вступу в артіль з тим, що вони мають зараз, вражає своєю різницею економічного благополуччя»¹⁹. Під час цієї перевірки було обстежено 70 артілей, до яких входило 287 господарств. Порівняно з часом до вступу в артіль, кількість коней і волів у них збільшилася на 77%, плугів – на 69%, посівних площ – на 34%. Наступні перевірки 1897 р., 1898 р. також демонстрували тенденцію нарощення продуктивності господарства артільників²⁰.

Культурно-просвітницький напрям діяльності кооперативів регіону також сприяв соціокультурним, економічним зрушенням наприкінці XIX – на початку XX ст. Кооперативні бібліотеки, курси, лекції, консультації, виставки та екскурсії збагатили населення новими знаннями. Під їх впливом селяни вдавалися до раціоналізації сільського господарства. Так, описуючи читальню Анатолі-

ївського товариства, автор статті відзначав: «Завдячуючи читанню, багато членів покращили догляд за домашньою худобою, упорядкували польові роботи, від чого досягли кращих результатів»²¹.

Висновки. Розвиток кооперативного руху в другій половині XIX – на початку XX ст. був як ознакою, так і агентом соціально-економічних, світоглядних зрушень модерної доби.

Завдяки участі в діяльності кооперативів селяни могли розширити своє господарство, раціоналізувати його. Поширення кооперативного руху сприяло не лише економічним змінам, а також світоглядним трансформаціям селянства, адже формувало капіталістичне ставлення до грошей, прибутку, спонукало до розвитку властивих підприємницькі добі рис розрахунку, планування, індивідуальної відповідальності.

З огляду на високий попит у досліджуваному регіоні на кооперативні кредити можна стверджувати, що на Півдні України кооперативні товариства були суттєвим рушієм на шляху трансформацій селянства у напрямі набуття ними соціально-економічних та соціокультурних рис капіталістичного суспільства.

19 IP НБУВ, ф. 290, спр. 3542, 3 арк.

20 Ibid. 6 арк.

21 Писной Н. Анатольевское мелкое сельскохозяйственное товарищество. *Южный кооператор*. 1914. № 16. С. 411–415.

References:

1. 25 rokov budivnytstva silskohospodarskoi i kredytnoi kooperatsii do 25-richnoho yuvileiu zhyttia i diialnosti Berdianskoho silskoho kredytnoho soiuzu 1902-1907 rr. [25 years of construction of the agricultural and credit cooperative to the 25th anniversary of the life and activity of the Berdyansk Rural Credit Union 1902-1907.]. (1927). Kharkiv: Silskyi hospodar. [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi arkhiv v Avtonomnii Respublitsi Krym [State Archives in the Autonomous Republic of Crimea]. F. 70. Op. 1. Spr. 64. ark. 16. [in Russian].
3. Farenii, I. (2008). Kooperatyvnyi rukh u Naddnyprianskii Ukraini (druha polovyna XIX - pochatok XX st.). [The cooperative movement in Dnipro Ukraine (second half of the 19th - beginning of the 20th century)]. Cherkasy: Vidlunnia-Plius. [in Ukrainian].
4. Instytutu rukopysiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [*Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukrain*]. F. 290. Spr. 3542. ark. 3. [in Russian].
5. *Kooperatsiia na Vserossiiskoi vystavke 1913 g. v Kieve* [Cooperation at the All-Russian Exhibition of 1913 in Kyiv]. (1914). Kiev: Tipogr 1-i Kievskoi futl -perpl i pechatnoi arteli. [in Russian].
6. *Ministerstvo zemledeliia Otdel selskoi ekonomii i selskokhoziaistvennoi statistiki Sbornik statistiko-ekonomicheskikh svedenii po selskomu khoziaistvu Rossii i inostrannykh gosudarstv* [Collection of statistical and economic data on agriculture in Russia and foreign countries]. (1917). Petrograd. [in Russian].
7. *Otchet o deiatelnosti Khersonskoi uездnoi zemskoi upravly po agronomicheskomu otdeleniiu za 1913 g.* [Report on the activities of the Kherson district zemstvo council for the agronomic department for 1913]. (1914). Kherson: Tipo-litografiia S I Olkhovikova. [in Russian].

8. *Otchet o sostoianii kreditnykh tovarishchestv ssudo-sberegatelnykh tovarishchestv i zemskikh kass melkogo kredita po dannym na 1 ianvaria 1910 [Report on the status of credit partnerships of savings and loan partnerships and zemstvo cash desks for small loans as of January 1, 1910.].* (1912). Sankt-Peterburg: Tipografia M D Lomkovskii. [in Russian].
9. *Otchet ob okazanii zemskoi agronomicheskoi pomoshchi naseleniiu Ananевского uезда za 1913 g. [Report on the provision of Zemstvo agronomic assistance to the population of the Ananyevsky district for 1913].* (1913). Ananev: Tipogr Makhlina. [in Russian].
10. Piatnytskova, I. (2010). Rol kooperatsii v zhytti naselennia Pivdnia Ukrainy naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The role of cooperation in the life of the population of Southern Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. (Candidate's thesis). Donetsk: Donetsk National University [in Ukrainian].
11. Pisnoi, N. (1914). Anatolevskoe melkoe selskokhoziaistvennoe tovarishchestvo [Anatolyevsky small agricultural partnership]. *Iuzhnyi kooperator. [Southern cooperators]*, 16. [in Russian].
12. Prysiazhniuk, Y. (2007). Ukrainske selianstvo Naddniproianskoi Ukrainy : sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Cherkasy: Vertykal. [in Ukrainian].
13. Totomians, V. (1910). Kreditnaia kooperatsiia v Rossii [Credit cooperation in Russia]. *Vestnik kooperatsii. [Bulletin of cooperation]*, 3 [in Russian].
14. *Ustav Nikolaevskogo remeslennogo i melkotorgovogo ssudo-sberegatel'nogo tovarishchestva [Charter of the Nikolaev handicraft and small-scale trading savings and loan partnership].* (1912). Nikolaev: Tipogr M D Lebedkina. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 19.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 25.05.2023